

Волинець А.А.
Міфологема Хаосу в символізмі художнього образу Змія

Волинець Андрій Андрійович, аспірант

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна

Анотація. Стаття присвячена інтерпретації міфологеми Хаосу у її співвідношенні з художнім аспектом символіки Змія. Міфологема Хаосу за доби міфологічної творчості отримує зооморфне втілення, яке згодом починає функціонувати як знак чи емблема, однак, у великій мірі зберігаючи своє семантичне значення символіки Хаосу, щільно пов'язаної зі стихіями, такими, як вода, вогонь, земля, а також з іншими силами природи, в яких людське суспільство вбачало водночас колиску всього існуючого, та загрозу власному добробуту з огляду на непередбачуваність та руйнівну могутність сил природи.

Ключові слова: інтерпретація, Хаос, символізація, образ, символ, знак

Вступ. Протягом історичного розвитку процес символізації займає панівну роль у когнітивній діяльності людської свідомості. Вже в архаїчних культурах символізація дозволяє досить змістовно окреслити найсуттєвіші якості тих чи інших онтологічних категорій, причому, ці смисли залишаються "зашифрованими" в символі протягом століть, а інколи й тисячоліть. В сучасній художній діяльності ми бачимо відразу два процеси, які мають безпосереднє відношення до архаїчної символіки: це, по-перше, її безпосереднє успадкування в культурах, які ще не втратили живої традиції, по-друге, реставрація чи імітація особливостей міфопоетичного творення. Обидва ці процеси суттєво впливають на реміфологізацію сучасної культури, а отже, потребують дослідження в межах естетики.

В дослідження співвідношення символу, знаку, архетипу, величезний доробок внесли В. Бичков, Е. Кассірер, С. Лангер, О. Лосєв, А. Люсий, А. Рябко, К. Юнг та інші. Розробкою питань семіотики знаків та емблем займалися Ю. Гирин, Ю. Лотман, В. Луков, Є. Спірова. Серед українських вчених слід згадати П. Гірчанівську, О. Кирилюка, О. Колесник, В. Личковаха, С. Стоян.

Дослідниками символізму художнього образу змії займалися такі вчені як М. Власова, С. Бессонов, Г. Заварицький, Н. Козлова.

Постановка завдання. Метою даної статі є інтерпретація міфологеми Хаосу по відношенню до художнього образу символіки змія.

Результати. Міфологема Хаосу за доби міфологічної свідомості отримує зооморфне втілення, яке згодом починає використовуватись як знак, чи емблема, однак у великій мірі зберігає свою семантику. Саме тут з'являються зображення зміїв чи драконів, які своїм символічним значенням відповідають всім властивостям образу Хаосу. Символіка змії передбачає тісний зв'язок з землею та водою – найбільш "хаотичними" стихіями. Оскільки саме слово "змія" вважається однокореневим зі словом "земля".

Конкретне семіотичне забарвлення образу дракона чи змія відображає ставлення до нього того чи іншого народу на певному історичному етапі. Найбільш яскраво культ змія / дракона виражений у народів Центральної та Південної Америки, Азії, але сам змії присутній у культурах майже всіх народів світу. Є дані, що цей образ наявний навіть там, де змії не було, а сам символ запозичався. Це вказує на його універсальність та актуальність для колективного безсвідомого будь-якої людської спільноти.

Символ змії в культурній спадщині людства завжди був пов'язаний із стихіями природи. Так, в Японії змія вважається атрибутом Бога грому та грози, в індійській

традиції богиня Шакті являється уособленням природи, космічної сили Шиви, Хаос, безформне, неявище проявлення ведичного вогню Агні, "зухвалою змія". Чорна змія в Індії символізує потенційність вогню. В якості Калії, переможеного Крішною, танцюючим на його голові змія, який символізує зло. Як космічний океан на поверхні якої згорнута змія на якій спить Вішну, де сам океан символізує безкінечний, хаотичний стан, що передував творінню. Переплетені тіла двох його нагів уособлюють вже запліднені води, від цього союзу народиться богиня Землі – символ землі і води одночасно. Ананта – Тисячоголова правительська змії – це нескінченність, безмежність, родючість; його кільця обвивають осі світу.

З огляду на це, в більш пізні часи доби раннього середньовіччя в біблійній традиції можна прослідкувати тенденцію ототожнення сил природи з Хаосом. Але Хаосом не тільки у зв'язці боротьби з ним, але і як і певну дію природних сил, аналогічну процесу зародження світу та подальшому процесу знищення і його оновлення – у вигляді процесу, результат якого ставиться в пряму залежність від Бога.

Так ми зустрічаємось із поняттям Теом чи Техом – не Божество, а тварна стихія, створена з волі єдиного Бога. Однак в інших місцях Старого Заповіту безодня зображується в традиційному для Сходу образі морського чудовиська. Цей міфопоетичний образ частіше зустрічається у пізній старозавітній писемності, коли слабшає спокуса язичницького його розуміння. Змії, дракон, Рахав позначають сатану, що уособлює сили, що противляться задумам Божим. Господь не знищує ці сили, але приборкує їх. Безлика водна безодня у космографії Книги Буття стає символом зла – "Ти підкорив силою Твоєю море. Ти знищив голови зміїв у воді, ти знищив голову Левіафана, віддавши його на харч людям пустині" [Пс. 73:13-14]. Триваюче творіння представлено як боротьба з Хаосом не тільки в природному, а й в духовному сенсі. Це відображено в Одкровенні, де сатана зображений у вигляді "дракона, древнього змія, званого дияволом і сатаною, що зводить Всесвіт" [12:9]. Торжество Божественного задуму веде до зникнення моря, яке в даному випадку є тотожним дракону [21:1]. Море символізує стан Хаосу, що долається в процесі Божественного будівництва. Пророцтво про це міститься в "Апокаліпсисі Ісайї" (Ісайя прор. Книга). "В той день уб'є Господь мечем Своїм важким, і великим і міцним левіафана, змія, що прямо біжить, і Левіафана, змія, що зивається, і вб'є чудовисько морське" [Іс. 27:1]. Іншим прикладом може слугувати битва архангела Михаїла зі змієм, як символ торжества космологічно божественного начала над Хаосом.

"І сталась на небі війна: Михаїл та його янголи вчинили зі змієм, і дракон і ангели його воювали проти них. Але не встояли, і не знайшлося вже для них місця на небі. І скинений був змії великий, вуж стародавній, званий дияволом і сатаною ..." [12:7-11]. Таким чином, продовжувалась профанна традиція уособлювати природу Хаосу в образі чудовиська, частіше у вигляді змія та дракона. Продовження цієї традиції відбувається у складанні казок про боротьбу героя з драконами.

У літературному відношенні ці образи пов'язані з символікою Сходу; в одній із поем міста Угарита сказано, що Ваал "розтросив змія що звивався" [2, с. 529]. Але по суті в Біблії йдеться не про "битву богів", як в міфології, а про торжество Бога над тварними силами і торжества космологізуючого процесу. Примітно, що ці сили зв'язуються в Біблії не тільки з природними, але і з історичними проявами зла і недосконалості. Тиранічні імперії представлені у вигляді чудовиськ, що виходять з моря [Дан 7:3; Одкр 13:1]. Повторюючи язичницьку міфологічну традицію ця безодня не зникла по створенню світу, вона продовжує існувати у вигляді пекла. Крім того, Хаос набуває у християнських екзегетів і есхатологічного значення, оскільки в "Апокаліпсисі" [17:8] говориться, що в кінці часів "звір вийде з безодні".

Із зооморфних символів Хаосу особливу увагу привертає Уроборос. Колоподібне зображення змія, який поглинає власний хвіст - один з перших символів нескінченності в історії людства. При всій багатозначності цього символу, найбільш поширеною трактовкою є репрезентація природи циклічності життя, в тому числі - взаємних змін порядку та Хаосу [5]. Уроборос широко використовувався людством протягом усієї історії, починаючи від Стародавнього Єгипту, звідки символ перейшов до Греції та Ізраїлю. Він також відомий на території Месоамерики та Китаю. Інтерес до Уробороса зберігався протягом віків. Він грав помітну роль у вченні гностиків, а також був символом ремесла середньовічних алхіміків, символізуючи собою перетворення елементів у філософський камінь.

У новітній час швейцарським психоаналітиком К. Юнгом у символ Уробороса був вкладений новий сенс. Так, в ортодоксальній аналітичній психології архетип Уробороса символізує темряву і саморуйнування, одночасно з родючістю і творчою потенцією. Подальші дослідження даного архетипу знайшли своє місце в роботах юнгіанського психоаналітика Е. Нойманна, де Уроборос визначено в якості ранньої стадії розвитку особистості [4].

Символ Уробороса тісно переплітається з міфологічним образом дракона. Це зближення майже неминуче, особливо якщо поглянути на їх тісний зв'язок із стихіями, що символізують початок світотворення (світовий океан), чи руйнацію (вогонь).

Так, у германо-скандинавській міфології, як пише Л. Фубістер [6], форму Уробороса приймає Ермунганд. В океані змія Ермунганд розрослася до таких великих розмірів, що змогла оперезати своїм тілом землю і вкусити себе за хвіст. Саме в Світовому Океані, вона має перебувати більшу частину часу аж до настання Рагнарека, коли їй призначено в останній битві зустрітися з Тором. Подібну негативну роль

прихованої небезпеки ми можемо зустріти і в текстах Старого Заповіту, де змії зараховується до "нечистих" створінь. Він символізує Сатану і Зло в цілому: так, Змії є причиною вигнання з Раю Адама і Єви. Деякі гностичні секти, наприклад, Офіти, ототожнювали Змія з райського саду з Уроборосом.

Змії чи Дракон не завжди мали в міфології негативне значення. Подібний погляд був більше розповсюджений на території Близького Сходу, та на території Європи в період раннього середньовіччя. В решті світу ми можемо побачити протилежну картину. Наприклад у Китаї, Уроборос або Цулонг, з плином часу трансформується у "китайського дракона", який приносить удачу. У ведичній релігії і в індуїзмі в якості однієї з форм божества фігурує змії Шеша (або Ананта-Шеша). Зображення Шеші можна часто побачити на картинах, що зображують згорнуту у клубок змію, на якій, схрестивши ноги, сидить Вішну. Витки тіла Шеші символізують нескінченний кругообіг часу. У більш широкому трактуванні міфу величезних розмірів змія (на зразок кобри) мешкає в світовому океані і має сотню голів. Простір же, приховуваний масивним тілом Шеші, включає в себе всі планети Всесвіту; якщо бути точним, саме Шеша і тримає ці планети своїми численними головами, а також виспівує хвалебні пісні на честь Вішну.

З давніх часів і до сьогодення в Індії шанувалися змії (наги) – покровителі водних шляхів, озер і джерел, які також були втіленням життя і родючості. Крім того, наги уособлюють неминучий цикл часу і безсмертя. За легендами, всі наги є нащадками трьох зміїних богів.

Ще одним прикладом може слугувати Індійська богиня Дана. Богиня Дана у ведичній міфології уособлює міфологізований образ первісної води. Також в свою чергу Дана являється матір'ю демона Хаосу Врітри, ворога Індри – одного з головних ведичних божеств. В свою чергу Врітра собою символізує собою засуху та смерть і постає в індійській міфології в образі змія чи дракона, який стоїть на сторожі і в той же час стримує первісні води Хаосу.

Поширеним культ змії був і на території Америки, де шанувалися боги, які мали образ змії з крилами, як Кетцалькоатль. Поклоніння Кетцалькоатля включало принесення в жертву метеликів і колібри; в пізній період культу в жертву приносили і людей. У толтеків противником Пернатого Змія був Тескатлипока, який відправив Кетцалькоатля у вигнання. За іншою версією Кетцалькоатль добровільно поплав на плоту із змії, пообіцявши повернутися – саме ця легенда вплинула на успіх конкістадорів в завоюванні Месоамерики.

Зображення змії з баранячими рогами було поширене в культовій іконографії народів північного заходу Європи в доримській і римській період. Цей образ представлений три рази на славетному котлі з Гундеструпа. У римсько-кельтській Галлії цього змія зазвичай зображували разом з рогагим богом Цернунном, який і сам, окрім іншого, мав символіку Нижнього світу та Хаосу; зображення цієї ж пари, що датується 4 ст. н. е., виявлено в Північній Італії серед петрогліфів долини Валькамоніка.

Дан Аїду Хвебо – одне з головних божеств-покровителів гаїтян. За своєю формою Дан Аїду Хвебо

уявляється як велетенська змія, яка колами свого тіла оперізує землю, та своїм рухом, який обумовлений землетрусами, створює земну твердь і стискаючи її своїм тілом не дає Землі розпастися на шматки. За повір'ям, коли вона з'їсть всю живину у морі, цей первісна змія почне поглинати саму себе, тим самим уособлюючи у собі первісні уявлення про безкінечність. Одним з кіл свого зміїного тіла Дан Аїду Хвебе постає перед людьми у вигляді веселки, що в свою чергу є посиленням до одного з африканських божеств Дангбе – веселкового пітона, який уособлює собою образ самого життя. Таким чином, у африканських культів образ первісного Хаосу безпосередньо пов'язаний з тотемним уявленням про світового змія, який в свою чергу є дитиною перших богів, що створили світ. Дан Аїду Хвебе і всі його іпостасі, будь то Дангбе чи жіночий його аналог Аїда Вебо, пішли від однієї Богині творця Маву, що в свою чергу, згідно з Дагомейскою міфологією, є породженням андрогенної першої і головної богині Нани Балуку, яка створила Всесвіт та породила Місяць та Сонце. Подвійна природа Нани Балуку та її онтологічна роль і місце в пантеоні божеств африканських культів Вуду викликає бажання порівняти її з римським верховним божеством-творцем Янусом, яке безпосередньо ототожнюється з уособленням Хаосу водночас Сонця, безкрайнього неба і повітря. Хоча подвійність природи головного божества у архаїчній свідомості зустрічається дуже часто в розвинених міфологічних релігійних системах.

Але не тільки африканськими культурами та більш пізнім римським пантеоном обмежується архетип Хаосу, який постає в образі божеств у вигляді змія, що так чи інакше пов'язані з символікою безкінечності, постійного кола, переродження та оновлення.

Якщо відволіктись від міфології та фольклору і звернутися до філософської спадщини, то яскравим прикладом художньої образності символу змії може слугувати "Книга для усіх і ні для кого" Ф. Ніцше. В першій частині про "Над людину та останню людину" Ф. Ніцше подає читачу яскравий символ орла в польоті і змії яка обвивалась "дружно" на шиї у птаха.

З езотеричної ж точки зору єднання орла і змії – символів протиборчих сил світла й темряви, як одне з можливих зображень єднання протилежностей має набагато важливіше значення: формула єдності протилежностей здавна розглядалася філософами і богословами найбільш бездоганним визначенням Бога, Абсолюту. Про розуміння саме в такому контексті єдності орла і змія пише в тому числі і Мірча Еліаде [3]. Об'єднані протилежності зовсім не суперечать один одному, але взаємодоповнюють один одного. Поняття протилежності і протиріччя взагалі не сумісні з поняттям Абсолюту: у Абсолюту не може бути протилежності – адже тоді б Він не був Абсолютом.

Незважаючи на часом переповненим всілякими богами пантеон, практично у всіх стародавніх цивілізаціях існувало поняття "єдиного Бога", проявами якого і були всі численні божества. Очевидно, саме з позиції символізму цього "єдиного Бога", Абсолюту, варто розглядати і далеко не рідкісні випадки об'єднання в міфології антагоністичних орла і змія: наприклад, символом головного вавилонського бога Мардука є дра-

кон Мушхуш (Мушхушту), голова і тіло якого були зміїні, передні лапи – левові, задні – орлині, а на хвості – жало скорпіона. Єднанням орла і змія можна вважати і одного з головних божеств індіанців Центральної Америки – Кецалькоатля, ім'я це означає "змія, покритий зеленими пір'ям". В свою чергу Гора і Сета, протиборство яких носило настільки стійкий характер, що їх називали "Двома Божественними Воїнами" ("Двома Бійцями", "Двома билися", "Двома Чоловіками"), іноді зображували як якесь божество з одним тілом і двома головами .

Таким чином, єднання орла і змії зовсім не є "поетичним винаходом" самого Ніцше. Ці звірі "потрапили" в його філософію точно так само, як вони "виявилися" в міфології різних народів, в іконографії, в окультних науках, – але ми не будемо тут обговорювати, який термін використовувати для цього: архетипи Юнга або сакральні символи Генона. Зараз для нас важливіше саме те, що звірі Заратустри є стійким символом єднання протилежностей. В контексті філософії Ніцше цей факт слід розуміти як безпосередню вказівку на стан "по той бік добра і зла". Враховуючи, що подібна характеристика застосовна до самого Заратустри, орел і змія – більш ніж точний символ для нього. Але знаходження "по ту сторону добра і зла", так само як і трансцендентне відчуження від "людського, занадто людського" – атрибути Абсолюту, одним з езотеричних символів якого, як ми вже вказували, є об'єднані орел і змія.

Компаративно-історичне дослідження символіки Хаосу починаючи від початку історії людства і до сьогодення, продемонструвало універсальний світовий характер художнього образу "Змія", тісно пов'язаного з уявленнями про онтологічну природу Хаосу.

Висновки. Протягом історії розвитку культур в залежності від суспільної формації художній образ Хаосу набував різних символічних форм, які так чи інакше своїм смисловим навантаженням та приписуваним значенням уособлювали головні риси розуміння природи та процесу світотворення.

Під час процесу державної та релігійної централізації образ Хаосу ототожнювався з неконтрольованими силами природи, якій людина протиставляла себе та суспільство, до якої належала, що звичайно викликало негативне ставлення до відповідної символіки. З приходом монотеїстичних культів розуміння Хаосу, його символіка деградувала і набувала профанного і примітивного значення, але, не дивлячись на це, на рівні побутових повір'їв і забобонів, сили природи шанувались і мали позитивний характер у суспільстві, як це було, наприклад, зі зміями домовиками у слов'янських наказах та віруваннях. Онтологічний характер символіки Хаосу включно із символом змії зберігся лише в міфології та філософських, алхімічних та теологічних працях. Проте і сьогодні художній образ символіки змія, чи дракона, або будь-якої іншої змієподібної істоти є актуальним і розповсюдженим у кінематографії, художній літературі і постає об'єктом пильного вивчення науковцями. Тим самим демонструється глибока зануреність символу змії у позасвідоме людини та її культуру, несучи в собі розуміння її природи, процесу світотворення та Хаосу буття.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Библия : Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – М. : Издание Московской Патриархии, 1990. – 1372 с.
The Bible : the Books of the Holy Writ of the Old and New Testaments. – М. : Moscow Patriarchy Publishing, 1990. – 1372 p.
2. Людство і віра : Всесвітня історія народів і релігій : Енцикл.-довід.Лі93 вид. :[У 4т.] / Авт.-уклад. Г. Щокін. – К. : МАУП, 2002 Т.2. – 2005. – 640 с.
Humanity and Faith : World History of Peoples and Religions : Encyclopedia :[in 4 v.] / ed. G. Shchokin. – К. : MAUP, 2002 V.2. – 2005. – 640 p.
3. Мирча Э. Мефистофель и андрогин // Э. Мирча. – М. : ЯНУС-К, 1998. – 605 с.
Eliade M. Mepffisto and the Androgyne // M. Eliade. – М. : Janus-K, 1998. – 605 p.
4. Сэмьюэлз Э. Словарь аналитической психологии К. Юнга / Эндрю Сэмьюэлз, Бэйни Шортер, Фред Плот. – СПб. : Азбука-классика, 2009. – 250 с.
Samuels A. The Dictionary of K. G. Jung's Analytical Psychology / Andrew Samuels and others. – St.Petersburg : Azbukaklassika, 2009. – 250 p.
5. Bearor K. Irene Rice Pereira: her paintings and philosophy / Karen Anne Bearor, Irene Rice Pereira. – University of Texas Press, 1993. – 289 p.
6. Ones D. An Instinct for Dragons / David Ones. – Routledge, 2002. – 139 p.

Volinets A.A. Mythologeme Chaos in the symbolism of the artistic image the snake

Abstract. The article is about the interpretation of the Chaos mythologeme in its interrelation with the artistic aspect of the Snake imagery. The Chaos mythologeme in the epoch of mythopoeic creativity acquires the zoomorphic personification that with the course of time starts functioning as the sign or emblem, still retaining in the considerable extent its semantics of the Chaos symbolism, closely related to the elements such as water, fire, earth, and other natural forces, that have been seen by humans both as the cradle of all existing things, and at the same time – as the threat to the society's prosperity, considering the unpredictable and destructive character of the natural forces. But even today the images related to the Snake or Dragon symbolism is common in the contemporary culture, proving the deep meaning of the Snake symbol for the human unconscious and its cultural manifestations.

Keywords: *interpretation, Chaos, symbolizatio, image, symbol, sign*

Вольнец А.А. Мифологема Хаоса в символизме художественного образа змея

Аннотация. Статья посвящена интерпретации мифологема Хаоса в ее соотношении с художественным аспектом символики змеи. Мифологема Хаоса в эпоху мифологического творчества получает зооморфное воплощение, которое со временем начинает функционировать как знак или эмблема, однако в значительной степени сохраняющая свое семантическое значение символики Хаоса, тесно связанной со стихиями, такими, как вода, огонь, земля, а также с другими силами природы, в которых человеческое общество видело одновременно колыбель всего существующего, так и угрозу собственному благополучию, учитывая непредсказуемость и разрушительную мощь сил природы. Но и сегодня художественные образы, связанные с символикой змея или дракона являются распространенными в художественной культуре, тем самым демонстрируя глубокое значение символа змеи для человеческого бессознательного и его культурных манифестаций.

Ключевые слова: *интерпретация, Хаос, символизация, образ, символ, знак*